

Надія Олександрівна СТЕНЬГАЧ,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри теорії держави і права
Хмельницького університету управління та права,
nadezhda.stengach@mail.ru

УДК 930

САРМАТСЬКИЙ МІФ У КУЛЬТУРІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЕПОХИ БАРОКО

Стеньгач Н. О. Сарматський міф у культурі речі посполитої епохи Бароко
У результаті синтезу західних і східних елементів у XVII ст. в Речі Посполитій утворилися своєрідні культурно-побутові форми життя, які увійшли в історію під загальною назвою бароко. В розвинену добу бароко концептуально змінюється характер польської літератури: на перший план виходять публіцистика, сатиричні твори, вперше у ній з'являється зацікавленість фольклором: у національному аспекті — фольклором польсько-українським, у соціальному — шляхетським, міським та селянським. Відбувається поворот загальної польської культури на Схід, з'являється мода на орієнталізм, причому одночасно зберігаючи традиційні зв'язки із заходом. На другу половину XVII ст. припадає розквіт польської емблематики. В дану епоху польська барокова література чинить великий вплив, на розвиток культури у Східній Європі. Зростає активність сарматських апологетів. Не слід ототожнювати сарматизм (польську шляхетську культуру XVII ст.) з бароко, оскільки сарматизм — субкультура одного тільки шару суспільства, а бароко — художня течія, що охопило більшість громадських мас. Сарматизм перегукувався з бароко тільки в літературній області і частково в побуті.

Ключові слова: культура, бароко, сарматизм, орієнталізм, метафізичність, століття рукописів.

Стеньгач Н. О. Сарматский миф в культуре Речи Посполитой эпохи Барокко

В результате синтеза западных и восточных элементов в XVII веке в Рече Посполитой образовались своеобразные культурно-бытовые формы жизни, которые вошли в историю под общим названием барокко. В развитую эпоху барокко концептуально меняется характер польской литературы: на первый план выходят публицистика, сатирические произведения, впервые появляется заинтересованность фольклором: в национальном аспекте — фольклором польско-украинским, в социальном — благородным, городским и крестьянским. Происходит поворот общей польской культуры на Восток, появляется мода на

ориентализм, причем одночасно зберігаються традиційні зв'язки з західом. На другу половину XVII в. приходить расцвет польської емблематики. В дану епоху польська барочна література оказує велике вплив на розвиток культури в Східній Європі. Ростає активність сарматських апологетів. Не слід отождествлять сарматизм (польську шляхетську культуру XVII в.) з барокко, оскільки сарматизм — субкультура одного тільки соціального прошарку, а барокко — художественне течення, яке охопило більшість суспільних мас. Сарматизм перекликався з барокко тільки в літературній області і частково в побуті.

Ключеві слова: культура, барокко, сарматизм, ориентализм, метафізичність, вік рукописей.

Stenhach, M. O. Sarmatian Myth in Polish–Lithuanian Commonwealth Culture in Age of Baroque

Through synthesis of Eastern and Western elements in Polish–Lithuanian Commonwealth culture during the XVII century formed a kind of cultural and community life forms that went down in history under the name of Baroque. Development of the Baroque era conceptually changed the character of Polish literature to the fore journalism and satirical works. For the first time appears interest in folklore in the national (Polish-Ukrainian folklore) and social aspect (noble, urban and peasant folklore). Polish culture begins to orientate to the East, in Polish society evolved a fashion for Orientalism, while Polish people maintained traditional links with the West. In the second half of the XVII century flourished Polish science of emblems. In this era Polish Baroque literature has a great influence on the development of culture in Eastern Europe. Also grew activity of Sarmatian apologists. Not to be confused Sarmatian (Polish gentry culture of the XVII century) with Baroque since Sarmatian was subculture which belonged to only one of many layers of society, while Baroque was the artistic movement that swept majority of the national masses. Sarmatian intersects with Baroque only in the literary field and partly in the mode of life.

Keywords: culture, baroque, Sarmatian, Orientalism, metaphysical, age of manuscripts.

Польські дослідники історії польської літератури, зокрема, І. Гернас, виділяють 3 етапи розвитку епохи бароко: початковий, розвинений, пізній [1, s. 17–21].

Перші прояви бароко з'являються ще під час панування ренесансу. Якщо 1590–1614 роки виступають як змішання різних етапів, то вже у 1612 р. Хербурт оголосив про домінування бароко у польській літературі. На цьому початковому етапі — 20-30 рр. XVII ст. — особливо яскраво розквітає діяльність протестантських культурно-освітніх осередків, в яких з'являються перші твори метафізичного характеру. Другий етап — розвиненого бароко,

інший вчений, Я. Пельц [2, s. 45], вважає за потрібне поділити на два періоди: 1-й — від тридцятих років до «потопу» (тобто до 1660 р.), 2-й від «потопу» до кінця XVII ст. і останній, пізній етап, тривав до сорокових років XVII ст.

Перший етап розвиненого бароко знаменитий працями М. Сарбєвського, С. Твардовського, Л. і К. Опалінських, більшістю поезій Я. А. Морштина, З. Морштина, В. Коховського, В. Потоцького, Я. Гавінського, пізніше віршами Д. Наборовського.

Другий етап включає частину творчої діяльності В. Коховського, З. Морштина, В. Потоцького, і майже повністю — публіцистичні праці С. Г. Любомирського, А. М. Фредро, Я. Х. Пасека, С. Морштина, К. Немирича та ін.

На початку XVII ст. епоху бароко поступово витісняє просвітництво, і як довівши у своїх розвідках історики польської літератури — П. Бухвальд-Пельцова, М. Євстахівевич, М. Прейс та А. Чиж [3, s. 95–143; 4; 5; 6], що цей час не був занепадом, але лише трансформацією, наступним етапом у розвитку польської літератури.

Предметом нашого дослідження є саме здобутки, розвиненого бароко, оскільки в даний період праці польських публіцистів та письменників були тісно пов'язані із соціально-політичним життям Речі Посполитої другої половини XVII ст., в яких вони аналізували державно-суспільний устрій своєї батьківщини, її міжнародне становище, причини, хід та наслідки воєн, із козацькою Україною.

У другій половині XVII ст. відбуваються зміни в розвитку усїєї культури Польщі. Занепадає друкарство — через постійні війни і спустошення краю, особливо під час шведського «потопу». Діяльність творів Я. А. Морштина, Д. Наборовського, В. Потоцького, С. Г. Любомирського не були надруковані, а запровадження урядом суворої цензури і переслідування протестантів у 60-х рр. XVII ст. тільки поглибили ці негативні процеси. Так, наприклад, З. Морштин, аріанин, який був змушений залишити терени Речі Посполитої через натиск католицької реакції, зміг, завдяки старанням свого впливового друга, К. К. Клокоцького, власника друкарні в Слуцьку, опублікувати поему «Славна вікторія над турками, під Хотиним отримана», але більшість своїх його поезій так і не надрукував, в тому числі збірку «Емблемата», присвячену сестрі короля Яна III Катаржині Радзевіловій [7, s. 221–228]. Навіть архікатолик, найбільший критик аріанства, В. Коховський, мав великі клопоти із католицькою цензурою.

У розвинену добу бароко концептуально змінюється характер польської літератури — на перший план виходять публіцистика, сатиричні твори, і як підкреслюють польські дослідники [2, s. 48], вперше у ній з'являється зацікавленість фольклором: у національному аспекті — фольклором польсько-українським, у соціальному — шляхетським, міським та селянським. Відбувається поворот загальної польської культури на Схід, з'являється мода на орієнталізм, причому одночасно зберігаючи традиційні зв'язки із заходом. На другу половину XVII ст. припадає розквіт польської емблематики. Зростає

активність сарматських апологетів. У дану епоху польська барокова література чинить великий вплив, на розвиток культури у Східній Європі про що зазначає російський вчений С. Ніколаєв [8, с. 194–201].

В останніх десятиліттях XVII ст. в польським бароко відчувається активізація метафізичної літератури, в якій людина часів воєн і неспокою шукає зустрічі з абсолютом, виражає сум за вічним щастям. Поворот до релігійності, тісно пов'язанні із проблемами людської екзистенції, починає містити глибоко песимістичні ноти. Недаремно називає дослідник Ч. Хернас цей період «часом самотніх поетів» [1, с. 121–124]. У їх працях зростає зневіра в потребі будь-яких дій, але разом виражається віра в потугу людської думки, розуму, що проникає у таємниці всесвіту. Прикладом, виразом такої іронії, розпачу, душевних мук є твори С. Х. Любомирського. Такі загальні настрої в польській літературі зумовили новий спалах у сарматській ідеології, що привів до народження концепції «сарматського месіанізму». У польській історії до сих пір точиться дискусії навколо причин виникнення даної ідеології та її довгої життєздатності, чи потрібно усоблювати добу польського бароко із сарматизмом тощо. Видатний дослідник культури епохи бароко Я. Тазбір вважає сарматизм субкультурою шляхетського стану, яка проникла у різні сторони польської культури [9, с. 12]. А інший вчений, історик мистецтва, Ю. Кржижановський зауважує: «сарматизм протнув багато проявів життя давньої Польщі, але не як стиль, а як рефлекс певних установ і замилювань, опертих на ідеології» [10, с. 9]. Я. Пельц висловлює думку, що сарматизм був «стилем життя» людини бароко, вплинув на її ментальність і світогляд, оскільки міф про сарматське походження поляків народився раніше домінуючого стилю бароко в літературі, мистецтві, культурі Речі Посполитої [2, с. 232]. Піднесення сарматизму відбувається після «потопу», одночасно із посиленням контрреформації, і зумовлює зростання патріотичної лірики та схильність до ксенофобії.

Польська патріотична поезія часів бароко не була винятковим явищем у тодішній Європі. Усвідомлення власної окремишності у більшості європейських народів Нового часу знаходило своє вираження в героїчних піснях, драматичних творах, панегіриках тощо. Ренесансові письменники відчували себе громадянами всієї Європи, а той світу в цілому, барокові — насамперед громадянами своєї вітчизни, а звідси — і перевага в їх творчості елементів свідомості національної. Період формування націй у другій половині XVII — на початку XVIII ст. зумовив зростання загальної народної свідомості, але у Речі Посполитій ці процеси гальмував шляхетський сепаратизм, замилювання «золотими вольностями», що формування погорду, а той, зневагу, до інших, чужоземних народів.

Польська патріотична лірика носила яскраво виражений антитурецький характер, на що, безумовно вплинула сформована шляхтою концепція «передмур'я» Речі Посполитої — бастиону між християнською Європою і бусурманським Сходом. Втрата Кам'янця-Подільського у 1672 році привела до модифікації пісні «Проснися, Леху», що з'явилася ще наприкінці XVII ст., і яка

переписувалася і друкувалася в популярних пісенниках, як зазначає П. Бухвальд-Пельцова, ще на початку ХХ ст. [11, s. 76–90].

Ockni się, Lechu, przerwi sen twardy,
Cruje na twoj, kark bisyrman hardy,
Czas przetrzeć zrzenice, a toczyc Krynice Łez gorzkich.
Podolskie z żalu skały się, kraja,
Kruszą się mury, wieze padaja,
A ty zakamiały nad sypilskie skały
Spisz, Lechu!
Orle Sarmacki, gdzie twe pioruny?
Gdzie sa ogniste armaty tony?
Gdzie dawna ochota? Gdzie pradziadów cnota? Gdzie męstwo? [12, s. 123–

124].

Перемога під Хотинем (1673) і Віднем (1683) внесла ноти месіанізму у польську літературу, перші паростки якого, як дослідив С. Пігонь, з'являються на початку XVII ст. у віршах Я. Юрковського [13, s. 23]. Образ Польщі як рятівника християнської Європи розвинув у своїх поезіях В. Коховський (вірші «Лірики польські» і «Псалмодія Польська»). А З. Моршнин зображує свою країну як Атланта, який підтримує увесь християнський світ від упадку:

Czy teje mamy zapomnieć krainy,
Na ktorej prawie niezrównane czyny
Z monarchijami największymi cały
Patrza zazdrosny świat i zadumiały?
I zimna północ, i kraje australne
Widziały nieraz znaki tryumfalne
Mężnego Lecha i gdzie słońce gasnie,
I kędy wschodzi, ogłaszają jaśnie
Polski dzielności, która jest zasłona,
Murem i całej Europy obroną.
A teraz od niej cale opuszczona
Pod srogi cieżar swe własne ramiona
Podkładać musi i sama odpiera
Srogiej potędze, ktora swiat pożera,
Pod która jęczy Bosforus związany,
Ciężkie tak dawno dźwigając kajdany,
Trzyma krok przecie, rowna mocnej skale,
W którą choć wichry i okrutne fale
Biją, nic mocnym nie zaszkodzą bokom,
A pysznym wierzchem grozi i obłokom [14, s. 258–259].

Патріотизм поетів, прозаїків сарматської Речі Посполитої ґрунтувався на переконанні про обранність польського народу Богом, про що заявили в XVII ст. польські історики С. Сарніцький та М. Бельський, шукаючи в Біблії підтвердження своїх думок [15, s. 38–50]. У наступному столітті ці ідеї розвинув францисканець В. Демболецький, яскрава постать польського бароко, не тільки публіцист, а й композитор релігійної музики. У 1633 році у Варшаві він опублікував «Походження народів світу ...» де висловив фантастичні псевдонаукові думки, що центр світу був перенесений із Лівану до Корони Польської, що поляки є найдавнішим народом, і що навіть, у раю розмовляють по-польськи [16, s. 19].

Ці позиції автора по-своєму використала шляхта, яка на заяві Владислава IV про необхідність створити антитурецьку лігу, відповіла королю, що не потрібно створювати жодних людських об'єднань, бо турки і татари будуть покарані з Божою допомогою [17, s. 261–262].

Проте сарматські ідеї мали своїх критиків вже і в XVII ст. Зокрема, у сатиричному вірші А. Вішоватий писав:

Musi tu każdy w tym być twoim żakiem,
Ze pierwszy człowiek Jadam był Polakiem
Syn jego Ubył, co naprzod zabity,
I sam Obrzezan, on mąż znamienity,
I ojcu swemu Obszalon przeciwny,
I on Harculec mestwem swoim dziwny,
I on Wyżyrca i Obżyrca dawny,
Pierwszy Waraho, pan nad Nilem sławny,
I Samejramię i cne Sameżony,
Którymi narod Szczyciochow wśławiony;
Nienasz, Mieniarca pierwszy, A Szczyry jej,
Tak niegdy nazwan od swej kompanijej,
Gdyz w Babimlonie Polacy mieszkali,
Wszystkiemu swiatu moźnie panowali ... [18, s. 104].

Після публікації «Походження» Демболецького в 1634 році його справу розглядав францисканський капітул і постановив: дану «книжку вважати шкідливою, бо неможливо для вчених мужів прийняти таку нісенітницю, що слов'янська мова є найдавнішою, від якої пішли мови іудейська, грецька, латинська, німецька і арабська» [18, s. 105].

Поет другої половини XVII ст. Я. А. Морштин в одному із своїх віршів зауважив, що «всім благословенний польський край, але потребує порядку» [19, s. 203–204].

Котрій критиці сарматських апологетів піддав публіцист К. Опалінський в своїй поезії «Сатири». Напротивагу їх вихвалянням державного устрою Речі Посполитої, він зауважує, що бог має поляків за блазнів, а оспівуване

королівство скоро загине через ті самі преславеті «золоті вольності». Сатирик осміював і сарматсько-польську темність і забобонність, пригнічення селян, п'янство та інші води [20, s. 186–187]. За цей твір був осуджений сучасниками як відступника, що забув «рідну мати, яка його народила [21, s. 636–637]. Проте подібну критику зустрічаємо і в інших авторів, зокрема, тільки назви віршів В. Потоцького свідчать про несприйняття способу життя тогочасної шляхти: «Нехай спить п'яний», «Чуєш? Старий пес гавкає!» тощо [21, s. 148–150].

Та, не зважаючи на антисарматську творчість окремих політичних діячів і літераторів, польські історики визначають, що сарматські ідеї глибоко вкорінилися в шляхетській ментальності, про що свідчить тогочасна барокова польська література. Сарматськими мотивами наповнені тогочасні панегірики, театральні вистави, політичне листування, історіографічні дослідження, релігійна література, геральдика тощо.

Вивчаючи парадокс польського сарматизму, історик Я. Тазбір висловлює думку, що однією із причин розквіту сарматизму у другій половині XVII ст. є територіальні втрати Речі Посполитої, які болісно позначалися на світогляді шляхти, гіпертрофували її почуття патріотизму та ксенофобії [22, s. 198–202]. Він наводить такі дані: після Люблінської унії польсько-литовська держава обіймала біля 865 тис. км², після Поляновського договору (1634 р.) — 990 тис. км².

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. її територія скоротилася (перед першим розподілом Речі Посполитої) до 733 тис. км² [22, s. 198–202]. Якщо в середині XVII ст. поет Я. А. Морштин з гордістю писав: «до сусідів не бігаємо хліба просити, свого достатньо ...» [19, s. 204], то наприкінці XVII ст. публіцист єзуїт Т. Млодзяновський з іронією зазначав, що «з польського Орла вже залишився тільки Орлик, і чи той надовго?» [22, s. 199].

Про територіальні втрати Речі Посполитої писали майже всі тогочасні польські публіцисти та поети. Образно їх описав у своїй «Псалмодії польській» В. Коховський: «ми замкнені всередину, скручуємося як шкіра від вогню або кров, що збігається до серця» [23, s. 142]. Особливо важко сприйняло польське суспільство втрату українських територій. У своєму діяуріші під роком 1661 Я. Пасек просить у Бога: «поверти вітчизні Смоленськ, Київ, Задніпров'я та дальші кордони ...» [24, s. 229]. У цьому ж році католицький публіцист Я. Ліберіуш порівнює у праці «Господар неба і землі, Єзус Христос ...» Польщу із деревом, із болем відмітив, це дерево втратило свої широкі гілки: інфлянти, Смоленськ, князівство Чернігово-Сіверське, Україну [25, s. 138].

Як глибоко переживала ці територіальні втрати шляхта (а це значить — свої маєтки та прибутки — *Н. С.*), свідчить та обстановка, що з кінця XVII ст. протягом всього наступного століття в театрах ставилася п'єса «Марс сарматський», в якій закликалося повернути втрачені землі [25, s. 138].

На початку XVIII ст. публіцист С. Бельський писав, що якби патрон Польщі, святий Станіслав подивився на карту Речі Посполитої, то запитав би напевне: «А де ж Вроцлав із Сляцком? Де ж Пруське королівство? Де Рига із

інфлянтами? Де Смоленськ, Київ і Україна? Де Хотин із Волоською землею?» [26, s. 160–161].

Шляхта ставила перед своїми королями вимоги відновити Річ Посполиту в попередніх кордонах, тому в присязі Михайла Корибута Вишневецького міститься обіцянка повернути своїм виборцям усі втрачені території, а, особливо(!) Україну, а Ян Собеський в конвекційних пактах зазначає ще і Поділля [27, s. 363; 28, s. 94].

Сарматизм в польській культурі згасав поступово разом із епохою бароко протягом першої половини XVIII ст. заступаючи місце епосі просвітництва. До зменшення ролі сарматських впливів привели: активізація контактів із західноєвропейською культурою, зміни в економічному житті, зокрема відродження міст зумовлюють послаблення шляхетського чинника у структурі суспільства.

Таким чином, можна підсумувати, що XVII ст. в культурі Речі Посполитої це епоха бароко, епоха парадоксів і протиріч, яка виробила під впливом політичної ситуації в державі свої особливі риси: метафізичність, орієнталізм, рукописний характер, сарматську ідеологію. Останню не можна ототожнювати з бароко в цілому, бо була лишень субкультурою лише однієї верстви суспільства — шляхетської.

Список використаних джерел

1. *Hernas, C.* Barok [Tekst] / Czesław Hernas ; Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. — Wyd. 5. — Warszawa : PWN, 1987. — 668 s.
2. *Pelc, J.* Barok — epoka przeciwieństw [Tekst] / Janusz Pelc. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2004. — 372 s.
3. *Buchwald-Pelcowa, P.* Satyra czasów saskich [Tekst] / Paulina Buchwald-Pelcowa. — Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969. — ss. 348.
4. *Prejs, M.* Poezja późnego baroku: główne kierunki przemian [Tekst] / Marek Prejs. — Warszawa : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1989. — 358, [2] s.
5. *Eustachiewicz, M.* Twórczość Dominika Rudnickiego (1676–1739) [Tekst] / Maria Eustachiewicz. — Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966. — 186, [2] s. — Seria «Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego». Seria A; nr 112.
6. *Czyż, A* Ja i bóg. Poezja metafizyczna późnego baroku [Tekst] / Antoni Czyż. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. — ss. 140.
7. *Pelc, J.* Zbigniew Morsztyn na tle poezji polskiej XVII w. [Tekst] / Janusz Pelc. — Warszawa : Wiedza Powszechna, 1973. — 338, [2] s.

8. *Николаев, С. И.* Польская поэзия в русских переводах: Вторая половина XVII — первая треть XVIII века [Текст] / С. И. Николаев. — Л. : Наука, 1989. — 209 с.
9. *Tazbir, J.* Rzeczpospolita i świat: studia z dziejów kultury XVII wieku [Текст] / Janusz Tazbir ; Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. — Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971. — 208, [3] s.
10. *Chrzanowski, T.* Wedrówki po Sarmacji Europejskiej: Eseje o sztuce i kulturze staropolskiej [Текст] / Tadeusz Chrzanowski. — Kraków : Znak, 1988. — 336 s.
11. *Buchwald-Pelcowa, P.* Pieśni patryotyczne i pieśni religijne po «potopie» [Текст] / Paulina Buchwald-Pelcowa // Literatura i kultura polska po «potopie» / pod red. nauk. Barbary Otwinowskiej i Janusza Pelca, przy współudz. Barbary Fałęckiej. — Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. — S. 75–90.
12. Jakuba Teodora Trembeckiego wirydarz poetycki [Текст] / z rękopisu Ludwika Mizerskiego ; wyd. Aleksander Brückner. — Lwów : nakł. Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1910. — T. 1. — XXIII, 512 s. — Seria «Zabytki Piśmiennictwa Polskiego».
13. *Pigoń, S.* Z ogniw życia i literatury: rozprawy [Текст] / Stanisław Pigoń. — Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961. — 475, [4] s., [7] k. tabl.
14. *Morsztyn, Z.* Wybór wierszy [Текст] / Zbigniew Morsztyn ; oprac. Janusz Pelc. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1975. — ss. CVIII, 398.
15. *Ulewicz, T.* Zagadnienie sarmatyizmu w Kulturze i literaturze polskiej / Tadeusz Ulewicz // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. — 1963. — Nr 59. Prace Historycznoliterackie, z. 5. — s. 29–92.
16. *Bystroń, J. S.* Megalomania narodowa. Źródła — teorie — skutki [Текст] / Jan Stanisław Bystroń. — wyd. 3. — Warszawa : Rój, 1935. — 268 s.
17. *Wyczański, A.* Polska — Rzeczą Pospolitą Szlachecką 1454–1764 [Текст] / Andrzej Wyczański. — Warszawa : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1965. — 452, [3] s., [6] s. tabl.
18. *Bartoszewicz, J.* Studja historyczne i literackie [Текст] / Julian Bartoszewicz. — Kraków : nakładem Kazimierza Bartoszewicza, 1881 (Kraków : drukiem F. K. Pobudkiewicza w dzierżawie A. Koziańskiego). — T. 2. — 399 s., [1].
19. *Morsztyn, J. A.* Utwory zebrane [Текст] / Jan Andrzej Morsztyn ; oprac. L. Kukulski. — Warszawa : PIW, 1971. — 1088 s.
20. *Opaliński, K.* Satyry [Текст] / Krzysztof Opaliński. Opracował Lesław Eustachiewicz. — Wrocław : Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1953. — s. LXII, 320. — Biblioteka Narodowa. Seria I, nr 147.

21. *Poeci polskiego baroku* [Tekst]. — Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1965. — T. 1 / oprac. Jadwiga Sokołowska, Kazimiera Żukowska. — 1047, [1] s. — Seria «Biblioteka Poezji i Prozy».
22. *Tazbir, J.* *Studia nad kulturą staropolską* [Tekst] / Janusz Tazbir. — Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, cop. 2001. — 440, [1] s. — Seria «Prace wybrane / Janusz Tazbir»; pod red. Stanisława Grzybowskiego; t. 4. *Klasyki Współczesnej Polskiej Myśli Humanistycznej*.
23. *Kochowski, W.* *Psalmodyja polska oraz Wybór liryków i fraszek* [Tekst] / Wespazjan Kochowski; wyd. i objaśn. Julian Krzyżanowski. — Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, dr. 1926 (Kraków: W. L. Anczyc i Spółka). — XCI, [1], 211 s. — Seria «Biblioteka Narodowa». Serja 1; nr 92.
24. *Pasek, J. C.* *Pamiętniki* [Tekst] / Jan Pasek; wstęp. i objaśn. opatrzył Władysław Czapliński. — Wyd. 5 zm. i uzup. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. — LXXIII, 637, [1] s. — Seria «Biblioteka Narodowa». Seria 1, 0208-4104; nr 62.
25. *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej: bibliografia* [Tekst] / Polska Akademia Nauk. Instytut Badań Literackich. — T. 2, *Programy drukiem wydane do r. 1765. Cz. 2, Programy teatru pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich* / oprac. Władysław Korotaj, Jadwiga Szwedowska, Magdalena Szymańska. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — PAN, 1978. — XXVIII, 392, [5] s. — Seria «Książka w Dawnej Kulturze Polskiej».
26. *Bartkiewicz, K.* *Ziemie nadodrzańskie w myśli historyczno-politycznej polskiego Oświecenia* [Tekst] / Kazimierz Bartkiewicz. — Warszawa: PWN, 1987. — 253 s.
27. *Volumina legum* [Tekst] / przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. — Petersburg: Ohryzko Jozafat, 1857. — Tom 3. — 472, XII s.
28. *Volumina legum* [Tekst] / przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. — Petersburg: Ohryzko Jozafat, 1859. — Tom 4. — 501, XVII s.

Надійшла до редакції 01.08.2016